

KANIT DÜŞÜNCESİ ve TELEOLOJİK KANIT

Dr. Ali Çetin

THE IDEA of EVIDENCE and TELEOLOGICAL ARGUMENT

Abstract: According to some monotheists God's existence can be proved rationally. In this context, according to them there are the logical foundations of belief in God. Moreover belief in God is never dogmatic. There are four major types of evidence about God: Teleological, cosmological, ontological and moral evidence. The most popular type of evidences is teleological argument in our time. The teleological argument for the existence of God expresses the order, beauty, complexity and purpose of the universe. Traditionally versions of this argument infer from signs of design in the universe and argument claim that universe was created by God called *designer*. In this context, the universe is full of sign of the intelligent design. This evidence was criticized by thinkers such as Hume and Darwin. But these criticisms is not effective today. New developments in scientific fields such as physics, chemistry and biology have proved an excellent layout of the universe. These facts indicate that the main reason for the emergence of large order can only be a great intellect. This great intellect is named God by the believers since the beginning of the divine revelation.

Keywords: God, Evidence, Teleology, Argument. Design.

KANIT DÜŞÜNCESİ ve TELEOLOJİK KANIT

Özet: Kimi monoteistlere göre Tanrı inancı rasyonel olarak kanıtlanabilir. Bu çerçevede onlara göre, Tanrı inancının mantıksal temelleri bulunmaktadır. Üstelik Tanrı inancı asla dogmatik değildir. Tanrı hakkında dört temel kanıt türü bulunmaktadır: Teleolojik, kozmolojik, ontolojik ve ahlak kanıtları. Günümüzde en meşhur olan kanıt türü teleolojik olandır. Teleolojik kanıt evrenin düzenini, güzelliğini, karmaşıklığını ve amacını dile getirir. Geleneksel olarak bu kanıtın türleri evrendeki tasarımın göstergelerinden çıkarılır ve bu kanıt, evrenin tasarımcı denilen bir Tanrı tarafından yaratıldığını iddia eder. Kanıt, Hume ve Darwin gibi düşünürler tarafından eleştirilmiştir. Fakat bu eleştiriler günümüzde etkisini yitirmiştir. Fizik, kimya ve biyolojideki yeni gelişmeler evrende mükemmel bir düzenin bulunduğunu kanıtlamıştır. Bu olgular göstermektedir ki büyük ölçekli düzenin ortaya çıkışının temel nedeni ancak büyük bir akıl olabilir. Bu büyük akıl, inananlarca, ilahi vahyin başlangıcından beri Tanrı olarak adlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Kanıt, Teleoloji, Tasarım.

KANIT DÜŞÜNCESİ ve TELEOLOJİK KANIT

Yunanca *theos* sözcüğüne dayanan teizm, ateizme karşıt olarak kişisel bir Tanrı'nın (*monotheism*) ya da birden çok tanrıların (*polytheism*) varlığına inanma anlamına gelmektedir.¹ Teist inanç, monoteist anlamda, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dinleri tarafından biçimlendirilmiştir. Kurumsallaşmış olan söz konusu her üç din, bir dereceye kadar kendi içsel farklılıklarından uzaklaşarak, Tanrı hakkında ortak bir kanıya ulaşmıştır. Bu durumun en önemli göstergelerinden biri, Tanrı'nın kanıtlanmasına yönelik üretilen düşüncelerde ortaya çıkmaktadır.

Teist düşüncede geleneksel olarak kabul edilen ve rasyonel düzlemde savunulabilen, teleolojik, kozmolojik, ontolojik ve ahlak kanıtları adı altında önemli dört kanıt türü ortaya konulmuştur.² Her kanıt türü ayrı açılardan Tanrı inancının doğrulanması için kullanılmaktadır.

Teist düşünürler açısından, dinsel düşüncenin temel savları hakkında rasyonel, objektif, kapsamlı ve tutarlı bir şekilde düşünme ve konuşma olanaklarını araştırmak temel hedeftir. Böyle bir hedefi benimseyenlere göre, Tanrı inancı rasyonel bir inançtır. Teist, ileri sürmüş olduğu kanıtlarla Tanrı'nın varlığı konusunda akılcı bir çaba içerisinde bulunduğunu göstermiş olmaktadır. Buna göre, Tanrı inancı konusunda rasyonel bir yaklaşım, temelsiz ve dogmatik bir yöntem değildir.³ Bu bağlamda Tanrı inancının mantıksal açıdan sağlam temelleri de bulunmaktadır. Öyleyse bir teiste göre akıl, Tanrı düşüncesini haklı çıkaracak nedenleri ortaya koyabilir. Bu düşünce biçimi türlü tepkileri de beraberinde getirmiştir. Söz gelimi Kant, akıl ve deneyimin sınırlarını vurgulayarak geleneksel kanıtlara mesafeli durmuştur.⁴ Tillich ise, Tanrı'nın varlığı için rasyonel kanıtlara gereksinim duyulmaması gerektiğini vurgulayıp bu uğraşının teorik düzeyde bir tür ateizm olduğunu kaydetmektedir. Ona göre Tanrı, herhangi bir nesne gibi kanıtlanabilecek bir varlık değildir.⁵ Bu akımın önde gelen savunucusu Kierkegaard, Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya çalışmanın din dışı bir uğraş olduğunu

¹ Nicholas Bunnin-Jiyuan Yu, *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy*, Blackwell Publishing, Amerika, Oxford ve Avustralya, 2004, s. 682.

² Bkz. Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, İ. İ. F. V. Yay., İzmir, 2002, s. 29 vd.; Hüseyin Atay, *İslam İnanç Esasları*, A. Ü. İ. F. Yay., Ankara, 1992, s. 33 vd.; Richard Swinburne, *The Existence of God*, Clarendon Press, Oxford, 2004, s. 133 vd.

³ Mehmet Aydın, "Allah'ın Varlığına İnanmanın Akıllılığı", *İslami Araştırmalar*, sayı: 11, Ekim 1986, s. 12-21.

⁴ Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yay., İstanbul, 1993, s. 300 vd.

⁵ John Herman Randall, Jr., "The Ontology of Paul Tillich", *The Theology Of Paul Tillich*, Edit. Charles W. Kegley & Robert W. Bretall, The Macmillan Company, New York, 1952, s. 159. Ayrıca Bkz. John Heywood Thomas, *Tillich*, Continuum, New York ve Londra, 2000, s. 80.

düşünmektedir. Ona göre kanıtlama bir şeyin ne olduğunu belirleme uğraşısıdır. Söz gelimi bir taşın var olduğu söylenmez, var olan şeyin taş olduğu söylenir. Verilen örnekle aynı mantıksal konuma sahip olmamakla birlikte, ona göre Tanrı'nın varlığını göstermeye çalışırken de Tanrı vardır denilmez, sadece bilinmeyen şeyin Tanrı olduğu söylenir.⁶ Fideizm olarak adlandırabileceğimiz bu yaklaşım tarzının en açık ve genel ifadesini Hick ortaya koymuş görünüyor: Hick'e göre, insan bilgisi iki temel üzerinde yükselmektedir. Bu iki temele kabaca deneycilik ve akılcılık denilebilir. Hick'e göre özellikle Kartezyen akılcılığı aslında irrasyonel bir süreçtir. Hick'in tercih ettiği yöntem deneyime dayanmaktadır. Çünkü "Peygamberler Tanrı'yı akla dayanarak değil deneyime başvurarak anlatmışlardır." Hick'e göre onlar için Tanrı, insan yaşamına anlam veren bir gerçekliktir. O, akılla kavranılması gereken soyut bir varlık değildir. Peygamberler, deneyimlerinin bir sonucu olarak Tanrı'ya inanmaktaydılar. Hick, bu iman türüne *kanıtsız rasyonel inanç* adını vermektedir.⁷ Buna göre Hick, Kant gibi Tanrı'nın varlığını akıl dışında aramakta fakat ondan farklı olarak uygulamalı ahlak yerine inancın temellerini *dinsel deneyim* üzerine yerleştirmektedir. Bu çıkarımlara göre Tanrı, inancın değil de bilginin konusu olsaydı insan özgürlüğü ve ahlakın özerkliğinden söz etmek doğru olmazdı.⁸ Plantinga da kanıtlara olumlu yaklaşmamaktadır. Ona göre Tanrı'nın varlığı konusunda inanmayanların kanıt istemelerinin nedeni teistlerin geleneksel *temelselci* anlayışlarıdır. Plantinga'ya göre bu yaklaşım, Tanrı inancını temel bir inanç olmadığı için duyumlara ve deneysel incelemeye açık bir konu olarak betimlemektedir. Fakat bu yaklaşım yeterli kanıt bulunmadığı savıyla Tanrı inancının akıl dışı olarak ilan edilmesine de neden olmuştur. Plantinga'ya göre, Tanrı inancı temel bir inançtır ve herhangi bir kanıt tarafından desteklenmeye ihtiyacı yoktur.⁹

Diğer taraftan çoğu teist için inancın doğruluğu ya da doğru bir dini inanca sahip olmak önemlidir. Söz gelimi Swinburne'e göre, inançta yarar, güven ve diğer benzeri duygular değil akla ve araştırmaya dayalı doğru inançlar önemlidir. Ona göre bir takım doğru inançlar olmaksızın bırakınız cennete Londra'ya bile gidemezsiniz. Swinburne, açıkça inancın rasyonelliğine vurgu yapmaktadır. Ona göre akıl, Tanrı'nın varlığı konusunda sağlam kanıtları ortaya koyabilir.¹⁰ Bu anlamda Swinburne *katı*

⁶David F. Swenson, *Something About Kierkegaard*, Edit. Lillian M. Swenson, Reprints of Scholarly Excellence, Minneapolis, 2003, s. 55 vd.

⁷John Hick, *Philosophy of Religion*, Prentice-Hall, New Jersey, 1990, s. 71.

⁸Mehmet Aydın, *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı Ahlak İlişkisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s. 52.

⁹Kierkegaard ve Plantinga'nın Tanrı inancına yaklaşımları için bkz. C. Stephen Evans, "Kierkegaard and Plantinga on Belief in God Subjectivity as the Ground of Properly Basic Religious Beliefs", *Faith and Philosophy*, C. 5, no. 1 Ocak, 1988, s. 25 vd.

¹⁰Richard Swinburne, *The Existence of God*, Giriş Bölümü, s. 2 vd.

akılcılığa oldukça yakın bir konumdadır. Bununla birlikte Swinburne'ün akla önem vermesi onu Descartes'ın savunduğu anlamda bir akılcı yapmamaktadır. Swinburne, Tanrı'nın varlığını zorunlulukla ilgili olgulara başvurarak açıklayan rasyonalist yaklaşımlar gibi değil, deneysel kanıtların ortaya koyduğu yüksek olasılık oranına dayalı olarak makul inancın yollarını arama tarzında ele almaktadır. Ona göre akıl, özellikle metafizik konularında şüphe edilemez bir sonuca değil sadece olası sonuçlara ulaşabilmektedir.¹¹

Mantıksal açıdan teistik kanıtların tümüyle yanlış olduğunu savunanlar da vardır. Flew'e göre teistik kanıtlar, delik bir kovaya benzemektedir. Buna göre, kovada bir ya da daha fazla çatlak olması durumu değiştirmeyecektir. Böyle bir kovanın su taşıması olanaksızdır. Dolayısıyla başarılı ya da başarısız olduğu varsayılan kanıtların sayısı pek önemli görünmemektedir.¹² Söz gelimi tasarım ya da yaratılışçı teist sayıların kesinlikle bilimsel olmadığı varsayılmaktadır. Çünkü söz konusu savlar, doğa yasalarından hareketle ortaya konmuş açıklamalar değildir.¹³ Kanıtlar, gözlemlenemez şeylere başvurdukları için test edilemez, yanlışlanamaz ve kesinlikten uzaktır.¹⁴ Kanıtlara yöneltilen en önemli eleştiriye göre, bilimsel kuramlar doğa yasalarından hareketle açıklama yapmak durumundadır. Söz gelimi teleolojik kanıtı dayanılarak yapılan açıklamalar bilimsel değildir. Açıkça burada bir sınır ölçütü söz konusu edilmektedir. Teleolojik kanıtlarla ilgili bu söylem Darwin'e kadar uzanmaktadır. Ona göre, bu konudaki teist savlar bilimsel yollarla açıklanamayacak olgulardan oluşmaktadır. Bu savların geçersizliğinin nedenleri, doğa yasalarına gönderme yaparak açıklamada bulunmaması, aşkın varlık, Tanrısal akıl, amaç ve plan gibi gözlemlenemez olguları söz konusu etmesi olarak sıralanabilir.¹⁵

Darwin gibi düşünenlerin hedefi, teoloji ya da metafiziğin bilimden ayrılması, bilimin yeniden tanımlanması ve bilimsel kuramın ayırt edici özelliklerinin açıkça ortaya konulmasıdır. Söz konusu amaç, kısaca sınır ölçütleri koyma girişimleri çerçevesinde değerlendirilebilir.¹⁶ Sınır ölçütleri kavramı, kanıt temelinde pek çok kuramın reddedilmesini ve gerçek bilimi

¹¹ Swinburne, a.g.e., s. 4-25.

¹² Anthony Flew, *God and Philosophy*, Hutchinson, London, 1996, s. 63. Ateizmin ünlü savunucularından olan Flew, son yıllarda düşünsel bir dönüşüm yaşayarak, Tanrı'nın var olabileceğini kabul etmiştir. Bkz. Anthony Flew ve Roy Abraham Varghese, *There is a God*, Harper Collins e-Books, 2007.

¹³ Michael Ruse, *Darwinizm Defended: A Guide to the Evolution Controversies*, Addison-Wesley, London, 1982, s. 1-6.

¹⁴ S. J. Gould, "Genesis and Geology", *Science and Creationism*, Edit. A. Mantagu, Oxford University Press, New York, 1984, s. 136.

¹⁵ Charles Darwin, *Origin of Species*, Edit. J. M. Burrow, Penguin Books, Harmondsworth, 1968, s. 201, 430, 453.

¹⁶ Stephen C. Meyer, "Fizik ve Biyolojide Kasarım Kanıtları", *Tasarım*, Michael J. Behe, William A. Dembski, Stephen C. Meyer, Çev. Orhan Düz, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004, s. 161.

nitelendirdiği kabul edilen bilgilimsel ve yöntemsel ölçütleri, söz gelimi test edilebilirlik, yanlışlanabilirlik, doğrulanabilirlik, gözlemlenebilirlik gibi konuları ifade etmektedir.¹⁷ Yirminci yüzyıl boyunca doğalcı olmayan kuramlara karşı söz konusu normlar özellikle pozitivist bilim adamlarından ödünç alınmıştır. Buna göre değer verilen pek çok kuram, gerçek bilimin yeter şartlarının bir bölümünden yoksundur.¹⁸ Bununla birlikte çağdaş bilim felsefecilerinin çoğu, *gerçek bilimi sahte bilimden ayıran yöntemler nelerdir* sorusunu zor ve bayağı bulmaktadırlar. Onlara göre asıl sorun, bir kuramın bilimsel olup olmadığı değil, onun kanıtlarla doğrulanıp doğrulanmadığıdır. Martin Eger'e göre, sınır ölçütlerince yönlük savlar çökmüştür. Bilim felsefecileri onları savunmamaktadırlar. Eger'e göre ölçütler günümüzde sadece popüler dünyada kabul edilmektedir fakat ciddi bilim çevreleri bu dünyadan uzaktır.¹⁹

Teistlerin karşıt eleştirileri de söz konusudur. Örneğin doğa yasaları açıklayıcı değil tanımlayıcıdır. Pek çok yasa düzenliliği tanımlar fakat bunun neden gerçekleştiğini açıklamaz. Buna verilebilecek geleneksel örnek evrensel kütle çekimi yasası olabilir. Newton, bu yasanın çekim hareketini açıklamadığını sadece tanımladığını kaydetmektedir.²⁰ Ona göre bilimin doğa yasalarına gönderme yaparak açıklamada bulunduğunu öne sürmek, onun içerdiği olguları açıklamayıp salt matematiksel yollarla tanımlanan fizik yasalarını bütünüyle bilimsel alandan çıkarmak anlamına gelecektir.²¹ Bu düşünce, sınır ölçütü savunucuları açısından da çelişkili bir durum arz edecektir. Bir başka açıdan tek başına yasalar tekil olayları açıklayamayabilir. Söz gelimi oksijenin, yanma olayı için gerekli olduğunu söyleyen yasa, belli bir binanın belli bir zaman ve mekanda niçin yandığını açıklamaz. Alston'a göre böyle belli bir olayı açıklamak için yangından önceki koşulların bilgisine sahip olmalıyız. Söz gelimi, yangına neyin ya da kimin neden olduğunu, binanın yapısal özelliklerini bilmeliyiz. Bilimsel yasaları bilmek açıklama konusunda yeterli olmayacaktır. Dolayısıyla yasalardan yola çıkarak hangi yeterli koşulun belirli bir olaydan sorumlu olduğunu söyleyemeyiz. Teist bakış açısına göre, ilave bilgi olmadan

¹⁷ Yanlışlama ilkesi için bkz. Karl Popper, *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*, Çev. İlknur Aka, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, s. 101, ve bilimsel açıklamaların mantığı için bkz. Carl Hempel, "Explanation and Prediction by Covering Laws", *Philosophy of Science*, Edit. William L. Reese, C. 1, London, 1961-1962, s. 107 vd.

¹⁸ Meyer, "Fizik ve Biyolojide Kasarım Kanıtları", s. 156.

¹⁹ Nakleden, Meyer, *a.g.m.*, s. 160.

²⁰ Bernard Cohen, *Isaac Newton's Papers and Letters on Natural Philosophy*, Harvard University Press, Cambridge, 1958 s. 302.

²¹ Cohen, *a.g.e.*, s. 302 vd.

olguların tam açıklamasını yapamayız. Bu nedenlerle yasaları ve açıklamaları mantıksal açıdan özdeş görmek yanlıştır.²²

Genel anlamda Teist savların gözlemlenemez ve test edilemez nitelikte önermeleri içerdiği iddia edilmektedir. Buna göre teist kanıt, bir bakıma doğaüstü olan olgulara gönderme yapmaktadır ve mucizelere başvurmaktadır. Dolayısıyla mucizevî olaylar deneysel yollarla incelenemediği için test edilemezdir ve bilimsel değildir.²³ Bu savın temel savunusuna göre tasarımcı bir failin gözlemlenemez olma özelliği onu deneye dayalı araştırmaya elverişsiz kılar ve herhangi bir tasarım kuramının test edilme olanağını ortadan kaldırır. Bu mantık açısından gözlemlenebilirlik ve test edilebilirlik bilimsellik için gerekli koşullardır.²⁴ Fakat Swinburne'ün belirttiği gibi, gözlemlenebilirlik ve test edilebilirlik her ikisi birden bilimsel faaliyet için gerekli değildir. Kuramsal fizikçilerin ortaya koydukları gibi en azından gözlemlenebilirlik zorunlu bir koşul değildir. Onlara göre kuramda ve uygulamada pek çok varlık ve olay doğrudan gözlemlenemez ya da incelenemez. Güçler, atomlar, kuarklar, geçmiş olaylar, zihinsel durumlar, moleküler biyolojik yapılar tümüyle gözlemlenemez olgulardır. Fakat bu olgular bilimsel araştırmaların ürünleridir.²⁵ Bu bağlamda gözlemlenemezlik test edilebilirliği ortadan kaldırmaz. Gözlemlenemez olgular hakkındaki savlar, gözlemlenebilir olgularla dolaylı olarak test edilebilir. Daha açık ifadelerle, gözlemlenemez şeylerin varlığı, verili bir varsayımsal gerçek varlık olarak kabul edildiğinde ortaya çıkacak açıklama gücü test edilerek onaylanabilir. Sonuç olarak çok sayıda bilimsel kuram rakip hipotezler karşısında açıklama güçleri karşılaştırılarak dolaylı yollardan değerlendirilmelidir. Teist savların yanlışılanabilirlik ölçütüne göre eleştirilmesi de bu çerçevede değerlendirilebilir. Öncelikle belirtmeliyiz ki, söz konusu ölçüt bazı bilim felsefecilerince geçerli bilimsel kuramın zorunlu bir özelliği olarak görülmemektedir. Bu ölçüte göre akıllı tasarım yanlışılanamaz bir savdır.²⁶ Teist açısından bu iddia zayıftır. Özellikle bilinçli tasarım söylemi, söz gelimi, mucizelerin kanıttan kaynaklanacak mantıksal göndermelerin yerini keyfi bir şekilde alması anlamına gelmemektedir. Akıllı tasarımı savunanlar için önemli olan indirgenemez ölçüde karmaşıklık (*irreducible complexity*) ya da yeni genetik bilginin kökeni konusudur. Yeni bir tanıma göre *evrim*, şans varyasyonları ve ayırt edici çoğalma başarısının ürettiği genetik bilgideki

²² W. P. Alston, "The Place of the Explanation of Particular Fact in Science", *Philosophy of Science*, C. 38, 1971, s. 13-34.

²³ Darwin, s. 201.

²⁴ W. V. Quine ve J. S. Ullian, *The Web of Belief*, Random House, 2. Baskı, New York, 1978, s. 108 vd.

²⁵ Richard Swinburne, *The Coherence of Theism*, Oxford University Press, Oxford, 1993, s. 65-67, 67, 294-97.

²⁶ Kenneth R. Miller, *Findings Darwin's God*, Harper Collins, New York, 1999, s. 27.

yoğun artışlardır.²⁷ Akıllı tasarımı savunanlara göre, yanlışlanmaya kapalı olan sav Darwinci kuramdır. Bunun nedeni belli bir biyokimyasal sisteme, sözgelimi Behe'nin dile getirdiği *bakteri kamçısına* ilişkin iki görüşün temel savları incelendiğinde anlaşılabilir. Akıllı tasarımın savı, akıl içermeyen bir sürecin bu sistemi üretemeyeceğidir.²⁸ Darwinci sav ise, akıl içermeyen bir sürecin bu sistemi üretebileceğidir. Bir teiste göre ilk savı yanlışlamak için en azından bir olguda akıl içermeyen bir sürecin bu sistemi üretebileceğini göstermek yeterlidir. İkinci savı yanlışlamak için, sistemin potansiyel olarak sonsuz sayıdaki akıl içerebilecek (tasarım belirtileri örneğin, karmaşık düzen vb.) olası süreçlerden herhangi biriyle oluşamayacağını göstermek gerekir ki bunu yapmak fiilen olanaksızdır.²⁹ Johnson'a göre, doğal ayıklanmaların genetik bilgi içeriğinde gerekli olan ileriki artışları ortaya çıkaran bir sürecini göstermek, akıllı tasarımın yanlışlanmasına yetebilir. Fakat böyle bir sürece ilişkin herhangi bir örnek yoktur.³⁰

Yukarıda görüldüğü gibi günümüzde, özellikle pozitif bilimlerin gelişmesiyle birlikte, tartışmaların genel olarak yoğunlaştığı kanıt türü, teleolojik değerlendirmelere dayalı olanıdır. Yunanca *telos* sözcüğünden türetilen teleoloji, Tanrı'nın kanıtlanması bağlamında, sıklıkla *tasarım kanıtı* (*argument from design*) olarak da adlandırılmıştır. Teleolojik kanıt, geleneksel anlamda, evrensel düzenliliğe dayanır. Söz konusu kanıtlama, insan yapımları ve zeki bir tasarımcı arasında analogi kurarak Tanrı düşüncesini ortaya koymaya çalışır.³¹

Teleolojik kanıtlamalar, Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için doğal dünyadaki düzen ve amaçlılık örneklerine dayanılarak ortaya konulan kanıtlardır. Bu kanıtlar, evrenin açıklanması güç özelliklerini çıkış noktası yaparak, doğada bulunan olgulardan hareketle tümevarımsal olarak elde edilir. Teleolojik kanıtlamalar, evrensel yapıların niteliklerine dayanarak; nesnelerin düzenini, fiziksel yasaları, parçalar arasındaki özellikleri, daha özelde doğanın hayata ya da bilinçli varlıklara olan uygunluğunu, bilinçli bir tasarımın göstergesi olarak ortaya koymayı amaçlar.³² Teleolojik kanıtlar, birikimsel bir yapıya sahiptir. Bir zincire benzeyen bu yapının halkaları; fiziksel doğa, hayat ve insan deneyimleri arasındaki ilişkilerden hareketle oluşturulmuştur. Ele alınan düşünce, anılan kavramların arasındaki ahengi sağlayan nihai koşullardır. Genel olarak kanıt, bu koşulları sağlayan zincirin yedi halkasından oluşmaktadır: Hayat ve madde arasındaki amaca dayalı

²⁷ Philip E. Johnson, *Evrin Duruşması*, Çev. Orhan Düz, Gelenek Yay., İstanbul, 2003, s. 110.

²⁸ Michel J. Behe, *Darwin's Black Box*, Free Press, New York, Londra, Toronto, Sydney, 2006, s. 187 vd.

²⁹ Meyer, "Fizik ve Biyolojideki Tasarım Kanıtları", s.147.

³⁰ Johnson, *Evrin Duruşması*, s. 21 vd.

³¹ Nicholas Bunnin-Jiyuan Yu, *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy*, s. 679.

³² Laura L. Garcia, "Teleological and Design Arguments", *A Companion to Philosophy of Religion*, Edit. Charles Toliaferro, Paul Draper ve Philip L. Quinn, Wiley-Blackwell, 2010, s. 375.

ilişkiler, düşüncenin gerçeklikle ilişkisi, ahlaki çaba ve doğanın düzeni arasındaki ilişki, doğa ve değer arasındaki ilişki, bu dünyanın insan için iyi olması, estetik düşüncenin anlam ve önemi, doğrulama olarak dinsel deneyimdir.³³

Bu kanıt, insan deneyimlerine dayalı bir düzenin somut göstergelerini ortaya koyar. Bu nedenle diğer türlere göre teleolojik kanıtın öncülleri tartışmaya daha az açıktır. Bu konudaki tartışmaların ana eksenini, doğada iddia edildiği gibi bir tasarımın olup olmadığı, eğer varsa bunun akıllı bir tasarımcının mı yoksa başka etkenlerin mi ürünü olduğuna yönelik sorular oluşturmaktadır.

Tarihsel olarak teleolojiyi en kapsamlı ele alan düşünürlerin ilki Aristoteles'tir. Doğaya bir takım amaçlar yükleyen, her türün kendi amacına uygun bir nedeninin olduğunu ve varlıkların amaçlarını gerçekleştirecek biçimde davrandıklarını savunan Aristo'nun felsefi anlayışı, içsel teleolojinin bir örneğidir.³⁴ İçsel teleoloji anlayışıyla Aristo, amaçsalılık ve mekanizm (determinizm) ikilemi bağlamında ortaya çıkan sorunları çözmeye çalışmıştır. Acaba evren, ileride gerçekleşecek bir amacı ortaya koymak üzere meydana gelen olaylardan mı; yoksa yalnızca kör bir şekilde öncekinin sonrakini gerçekleştirmesi olan mekanik bir nedensellikten mi ibarettir? Bu soruya verilebilecek yanıtlardan ilki, amaçsalılık (finalism) ikincisi, mekanizm veya "kör zorunluluk" düşüncesini doğurmuştur.³⁵ Aristoteles, düşüncesini temellendirirken doğayı yaratılmış bir sanat eseri gibi düşünmektedir. Bu yaklaşımı bir heykel yapımıyla açıklayabiliriz: I. Öncelikle heykelin işlendiği madde yani mermer veya alçı elde edilir. Bunlar heykelin yapılışındaki maddi nedenlerdir. II. Sanatçının taşa verdiği görünüm ise biçimsel nedendir. III. Heykelin yapımında sanatçının gördüğü iş, hareket nedendir. IV. Sanatçının zihninde yapmak istediği heykelin düşüncesi önceden hazır olmalıdır. Heykel, düşüncenin gerçekleştirilmiş halidir ve buna da amaç neden denilebilir.³⁶ Tanrı'yı maddeden bir eser meydana getiren sanatçı gibi düşünen Aristoteles, doğadaki olayların yalnız madde ve biçim nedenleriyle değil, aynı zamanda dışarıdan katılan ve bunların sanatçının eseri olmalarını sağlayan hareket ve amaç nedenleri yoluyla gerçekleştiğini belirtir.³⁷ Cicero

³³ Peter Anthony Bertocci, *Introduction to the Philosophy of Religion*, Prentice Hall, New York, 1956, s. 332.

³⁴ W. K. C Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, Cambridge University Press, C. v., 1996, s. 313 vd.

³⁵ Hilmi Z. Ülken, *Genel Felsefe Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, CV III, Ankara, 1972, s. 101.

³⁶ Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996, s. 86 vd.

³⁷ Aristoteles, *Metafizik*, s. 236 vd. Belirtmeliyiz ki, Aristoteles, evrenin antropomorfik anlamda, yani bir gücün bilinçli olarak yaratmayı istemesi anlamında, amaçlı olduğunu düşünmemektedir. Aristoteles'e göre amaç nitelmesi, yapım sürecinin son evresine denk geldiği için söz konusu olmaktadır.

da *De Natura Deorum* adlı eserinde Tanrı'nın varlığını ve dünyada sağladığı düzenden hareketle onun niteliklerini göstermeye çalışmıştır. Cicero, analogiye dayalı pek çok kanıt ortaya koymaktadır. Cicero'ya göre, bir düzeneği gördüğümüz zaman onun akıllı bir failin üretimi olduğunu anladığımız gibi göksel cisimlerin yapısını ve hareketini de ilahi bir akla atfetmemiz gerekmektedir.³⁸

Filozofların düşünceleri skolâstiğin teologlarınca da ele alınıp, teistik Tanrı inancını desteklemek için kullanılmıştır. Örneğin Thomas Aquinas, meşhur *beş yolundan* beşincisini bu kanıtı ayırmıştır:

Beşinci yol dünyanın yönetiminden elde edilir. Doğal varlıklar gibi bilgidен yoksun şeylerin bir amaca doğru hareket ettiklerini görüyoruz. En iyi sonucu elde etmek için ortaya koydukları eylemlerden anlıyoruz ki onlar, amaçlarını gerçekleştirirken tesadüflere değil bir düzene bağlıdırlar. Okun okçu tarafından yönlendirilmesi gibi, kendisine bilgi ve akıl verilen birisi tarafından yönlendirilmedikçe, bilgidен yoksun herhangi bir şey bir amaca doğru hareket edemez. Öyleyse bütün doğal şeylerin, amaçlarına kendisi tarafından yönlendirildiği akıl sahibi bir varlık vardır. Biz buna Tanrı diyoruz.³⁹

Aquinas, özellikle amaç ve yeter nedeni kapsayan Aristocu teoriye başvurarak bilgi ve akıl kavramlarıyla birlikte kanıtını ortaya koymuştur.

İslami kültürde ise teleolojik kanıt derinliğine inceleyen filozof İbn Rüşd olmuştur. İbn Rüşd, teleolojik kanıtı *inayet* ve *ihтира* başlığı altında ikiye ayırmıştır. İneyet kanıtı temelde iki noktada toplanabilir:

I. Dünyada bulunan her şey insan varlığına uygundur.

II. Bu uygunluk, irade ve amaç sahibi bir fail olan Tanrı tarafından yaratılmıştır. İbn Rüşd'e göre, mevsimlerin düzenli olarak art arda gelmesi, Güneş, Ay ve yıldızların düzenli işleyişleri, dünyanın yapısı, hayvanların, bitkilerin, suyun ve toprağın mükemmel uyumu, bütün bunların insan hayatı ve ihtiyaçları için ince bir dengede bulunması, yüce bir varlığın insanlar üzerindeki inayetinin göstergeleridir.

İhtira kanıtı da iki noktada toplanmaktadır:

I. Evrenin varlığı, Tanrı'nın varlığına bir kanıttır.

II. Her yaratılmış şeyin bir yaratıcısı vardır. Evrenin yaratıcısı da bulunmalıdır, bu varlık ancak Tanrı olabilir.⁴⁰

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Marcus Tullius Cicero, *De Natura Deorum Academia*, Çev. H. Rackham, Harvard Univesity Press, 2000.

³⁹ Thomas Aquinas, "The Five Ways", *Philosophy of Religion: An Anthology*, der. Lois P. Pojman, Wards Worth Publishing Company, Londra, 2000, s. 5 vd.

⁴⁰ İbn Rüşd, *Kitabu'l Keş an Minhaci'l-Edille*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergah yay., 1985, s. 216 vd.

İbn Rüşd, özellikle inayet kanıtı adı altında ortaya koyduğu değerlendirmelerle, kendisinden çok sonra geliştirilen modern teleolojik kanıtların öncülüğünü yapmıştır.

On yedinci yüzyıla gelindiğinde, bilim adamları ve filozoflar, fiziksel nesnelerdeki yapısal teleoloji inancını terk etmeye başladılar. Onlar, organizmaların yaratıcısı ya da varlıkların güzelliği üzerinden yapılan analogiler yerine, *makine ustası* analogisine başvurdular. Bu bağlamda bilim adamları, Tanrı'nın evrendeki yaratıcılığına ve mekanist doğa anlayışı çerçevesinde, doğadaki mükemmel mühendisliğe vurgu yaptılar.⁴¹

Özellikle iki öğreti bu anlayışı geliştirmeye çalışıyordu. Bu akımlar; Baconcu öğreti ve Yunan atomizminin bir çeşit yeni türünü savunan öğretilerdir. Baconcu öğreti, Londra'da bir grup araştırmacı tarafından oluşturulmuştur. Bu araştırmacılar, dini inançlarını doğrulamak için çeşitli bilgileri toplayıp yorumluyorlardı. Nemiah Grew ve Francis Willoughby gibi özellikle zoolog ve botanikçilerden oluşan bu bilim adamları, yaratıcının varlığını, çalışmalarından elde ettikleri bilgilerden hareketle ortaya koymaktaydılar. İkinci öğreti, maddenin parçacık ya da atomcu teorisine dayanan görüşü yansıtmaktadır. Ancak bu grupta yer alan bilim adamları, Epikürcü atomist teoriyle ilişkilerinden dolayı materyalist ya da ateist olmakla suçlanmışlardır.⁴² Kuramın savunucuları, eleştirilerin haksızlığını göstermek için teleolojik kavramlar üzerinde durmuşlardır. Ralph Cudworth, *'The Intellectual System of the Universe'* (1678) adlı çalışmasında, bu karmaşık varlığın duygusuz maddeden çıkamayacağını belirtip çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur. John Ray ise nedenselliğin doğal evrim kuramını dışladığını ve türlerin bütünüyle yaratılmış olduğunu savunmuştur.⁴³

Boyle'a göre ise, Tanrı başlangıçta maddeye hareket verir sonra da anlamlı bir bütünlük oluşturmaya için ona yol gösterir. Bunun sonucunda doğa yasaları ortaya çıkar. Boyle, *'The Excellence and Grounds of the Mechanical Philosophy'* (1674) ve *'The Origin of Forms and Qualities'* (1666) adlı çalışmalarında söz konusu savlarını açıklamaya çalışmıştır. Boyle'a göre cansız madde dünyası tasarımın pek çok örnekleriyle doludur. Örneğin insan gözü gibi organizmalar makinelere benzemektedir. Bu tür analogiler, Cicero ve Xenophon'a kadar uzanmakla birlikte, Boyle sayesinde meşhur olmuştur. Daha sonraki dönemlerde Robert Hooke, *'Mikrographia'* (1665),

⁴¹ Meyrick H. Carre, "Physicotheology" *The Encyclopedia of Philosophy*, Edit. Paul Edwards, C. 6, The Macmillian Company & The Free Press, New York, 1967, s. 302.

⁴² Carre, a.g.e., s. 302.

⁴³ Carre, a.g.e., s. 303.

John Ray 'The Wisdom of God Manifested in the Works of Creation' (1671) adlı çalışmalarıyla dikkat çekmişlerdir.⁴⁴

Skolâstik fiziksel doğaya dayanan geleneksel teleoloji anlayışı Newton'ı da etkilemiştir. Fakat onun kimi düşünceleri orta çağ filozoflarına göre farklılık arz etmektedir. Skolâstik felsefede Tanrı, varlıkların nihai nedeniyken Newton düşüncesinde Tanrı, bir neden değil sadece amacın nihai nesnesi olmuştur. Buna göre yasalar çerçevesinde işleyen evrensel düzenin kendisi nihai olarak iyidir ve Tanrı sadece onu ayakta tutmaktadır.⁴⁵ Newton'a göre dünyanın hayranlık verici düzeni, doğanın sonsuz karmaşık maddesel düzeneğine Tanrı tarafından yüklenmiştir. Buna göre Tanrı, başlangıçta katı, anlaşılmaz maddeye biçim vermiştir. Evrensel yapıları mevcut haliyle ortaya koyan güçler maddi değildir. Ayrıca bu güçlerin doğasını tartışmak deneysel felsefenin konusu da değildir. Newton'a göre, bu güçler evrenin ve onun düzeninin nedenleridir. Fakat bu güçler tek başına karmaşadan (*khaos*) kurtulup ortaya çıkamaz. Bu yüzden Newton'a göre, evrendeki düzen ve ince tek biçimlilik, akıllı ve güçlü bir varlığın planı çerçevesinde gerçekleşebilir.⁴⁶

On sekizinci yüzyıla gelindiğinde teleolojik kanıt, Newton'ın doğal teolojisiyle iyice güçlenmiştir. Pek çok yazar, doğanın işleyişinin Tanrı'nın varlığı için yeterli bir kanıt olduğunu vurguladılar. Bunların içinde en meşhuru Richard Bentley'dir. Bentley, Boyle'un halefi olarak dersler vermekteydi. Bentley, bu derslerin içeriğinin hazırlanması sırasında Newton ile mektuplaşmıştır. Newton, Bentley'e yazdığı mektuplarında, evrenin pek çok özelliğinin mekanik ilkelerince açıklanamadığını, bu düzeninin kör tesadüflerle oluşup devam edemeyeceğini, dolayısıyla bunları geometri ve mekanikte 'usta' bir varlığın ortaya koyabileceğini savunmaktadır.⁴⁷ Bentley'in halefi ise Samuel Clarke'tır. Clarke da Leibniz'le mektuplaşmıştır.⁴⁸ Leibniz; mekanik, belirlenmiş, kendi kendine yeterli doğa anlayışını savunmaktadır. Leibniz'e göre, Newton düşüncesindeki Tanrı'nın tıpkı tamir edici bir saatçi gibi, evrensel düzenin sapmalarını engelleyen ve düzenleyen konumunu eleştirmektedir.⁴⁹ Leibniz'e göre bu düşünce,

⁴⁴ Carre, "Physicotheology", s. 303; Ayrıca bkz. John Possmore, "Robert Boyle", *The Encyclopedia of Philosophy*, Edit. Paul Edwards, C. 1, The Mcmillian Company & The Free Press, New York, 1967, s. 357.

⁴⁵ Edwin A. Burt, *The Metaphysical Foundations of Modern Physical Science: A Historical and Critical Essay*, 2nd Editions, London, 1932, s. 293.

⁴⁶ Isaac Newton, *Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri ve Optik (Seçmeler)*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yay., İstanbul, 1998, s. 121 vd.

⁴⁷ Robert H. Hurlburt, *Hume, Newton and The Design of Argument*, Revised Edition, Lincoln & London, s. 129 vd.

⁴⁸ Carre, "Physicotheology", s. 303.

⁴⁹ V.G.W. Leibniz, *Metafizik Üzerine Konuşma*, Çev. Afşar Timuçin, Cumhuriyet Dünya Klasikleri, 1999, s. 106 vd. ayrıca bkz. V.G.W. Leibniz, *Monadoloji*, Çev. Suat K. Yetkin, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 19 vd.

yaratılışın kusurlu olduğunu ve Tanrı'nın da bazı noksanlarının bulunduğunu ima etmektedir. Clarke ise dünyanın ilahi inayete dayalı yapısından hareketle öğretisini oluşturmuştur. Ona göre Leibniz, Tanrısal özgürlüğü sınırlamaktadır. Clarke'a göre Tanrı, doğa yasalarına bağımlı değildir. Yaratıcı, sürekli müdahalesiyle evreni olası bir karmaşadan korumaktadır.⁵⁰

Söz konusu dönemde teleoloji taraftarlarının ortaya koydukları savlara, söz gelimi Hume ve Kant gibi önemli düşünürlerden, türlü eleştiriler de yöneltilmiştir. Örneğin Kant'a göre teleolojik kanıt, kozmolojik ve ontolojik kanıta dayanmaktadır. Kant'a göre evrendeki düzen, onun bir plana bağlı olarak ortaya çıktığını akla getirmektedir. Buna rağmen ona göre "biz, bu iddiaları ispatlayamayız, çünkü duyular dünyasının ötesinde olan Tanrı, bizim için olanaklı olan deneyimin içine girmemektedir."⁵¹

Teleolojik kanıt en sistematik biçimiyle on sekizinci yüzyılda, ünlü İngiliz filozofu ve ilahiyatçısı William Paley'de görülmektedir. O, meşhur saat örneği ile konuyu ele almaktadır:

Bir fundalıktan geçerken ayağımı bir taşla çarptığımı ve bu taşın oraya nasıl geldiğini ve bu taşın oraya nasıl geldiğinin bana sorulduğunu farz ediniz. Herhangi bir şey bilmediğime göre belki onun her zaman orada bulunduğu şeklinde yanıt verebilirdim. Bu yanıtın saçmalığını göstermek her halde pek kolay olmaz. Fakat (bu kez de) yerde duran bir saat bulduğumu ve saatin orada nasıl olabildiğinin araştırıldığını farz ediniz. Saatin orada her zaman var olabileceği şeklinde, önceden vermiş olduğum yanıtı hemen hemen düşünemem. Peki, ama bu yanıt taş için olduğu kadar neden saat için de uygun olmasın? Salt bu nedenle saati incelemeye başladığımızda onda taşta bulamayacağımız şeyler (çeşitli parçaların biçimlendirildiğini ve bir amaç için birleştirildiğini) görürüz. Saat farklı bir şekilde tasarlanmış olsaydı yapım amacını yerine getiremeyecekti... Saatte var olan her icat belirtisi ve tasarlanmış olmanın her bir göstergesi, doğada onların daha büyük ve daha fazla olması farkıyla ve bütün hesaplamaları aşacak derecede doğanın eserlerinde de vardır.⁵²

Paley, saatin amaçlı yapısından hareketle evrende bulunan açık amaçlılık için üstün bir tasarımcıyı analogi yoluyla çıkarsayabileceğimizi düşünmektedir. Kanıtın yapısı şöyledir:

- I. İnsan yapımları akıllı bir tasarımın ürünleridir.
- II. Evren bu insan yapımlarına benzemektedir.
- III. Öyleyse evren akıllı bir tasarımın ürünüdür.

⁵⁰ Carre, "Physicotheology", s. 303.

⁵¹ Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 300 vd.

⁵² William Paley, "The Watch and The Watchmaker", *Philosophy of Religion*, Edit. Lois P. Pojman, Wards Worth Publishing Company, New York, 2003, s. 50-52.

IV. Fakat evren oldukça karmaşık ve insan yapımlarıyla ölçülemeyecek derecede daha büyüktür.

V. Öyleyse evreni tasarlayan sonsuz güç ve akıl sahibi bir tasarımcı vardır.

Yukarıdaki yargılara yönelik en önemli eleştiri Charles Robert Darwin tarafından ortaya konulmuştur. '*Essay on Species*' adlı eserinde Darwin, yeni türlerin şansa dayalı değişimlerle ve doğal seçim yoluyla ortaya çıktığını savundu. Darwin, türlerin yaratılışı kavramı hakkında vardığı sonuca göre, tasarım düşüncesinin saçmaya indirgeme (*reductio ad absurdum*) ile kanıtlama yönteminin sonucu olduğunu savunmuştur. O, meşhur kitabı "*Türlerin Kökeni*" adını verdiği çalışmasında da görüşlerini olgunlaştırarak teorisini tamamladı. Darwin'in göre organizmalar milyonlarca yıllık bir dönemde, amaçsız olarak doğal seçim yoluyla meydana gelmiştir. Organizmaların milyonlarca türünün ortaya çıkması, bunlardan bazılarının çevresine daha iyi uyum sağlamasını getirir ve hayatta kalma şansını arttırır. Doğal seçimle evrim, teleolojik kanıtın iddia ettiği her şeyin karıştını savunmaktadır. Buna göre tasarlanmışlık görüntüsü bir yanılgıdır. Örneğin bir gözün amacından söz edebiliriz belki ama bu olguların kendisi amaçlıdır diyemeyiz. Göz, organizma çevresine daha iyi uyarlansın diye gelişmemiştir. Aksine göz sayesinde organizma, çevresine daha iyi uyarlanmış ve hayatta kalma şansı bulmuştur. Darwin'in kuramı, organizmaların işlevlerini yerine getirmek için bileşenlerine ve çevrelerine uyumlarının bir açıklamasını yapmıştır. Bütünüyle rastlantısal mutasyon ve doğal seçim süreçlerini bu düzen oluşturmuştur. Bu düşüncelere göre, doğada bir tasarımcı ya da bir düzenleyicinin varlığına gerek kalmamaktadır. Bu durum, Paley'in saat örneğinde olduğu gibi, insan yapımları ve doğa arasındaki benzetmeye dayalı çıkarımları da zayıflatmıştır. Saatler, çeşitliliğin ya da uyumun içsel süreçlerini içermez fakat organizmalar bu süreçlerin tümüne sahiptir.⁵³

Darwin'in çağdaşı J. S. Mill 1874'te yayımlanan "*Three Essays On Religion*" adlı yapıtında teleolojik kanıtın bir takım savlarını kabul etmektedir. Dünya ince bir yapının işaretlerini içermektedir ve bunlar bizim deneyimimizde bir aklın belirtisi olarak düşünülebilir. Bununla birlikte Mill, *iyilik* ilkesi çerçevesinde olması gereken bir tasarım ile dünyanın pek çok özelliğinin uyuşmadığını belirtmektedir. Yine ona göre, Tanrı çeşitli etkenlerle sınırlı bir varlıktır; üstelik Darwin'in teorisi geçerliyse, doğadaki ilahi aklın eserleri olarak kabul edilen kanıtların oldukça zayıf olduğu düşünülebilir.⁵⁴

⁵³ Charles Darwin, *Origin of Species*, s. 130 vd.

⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. J. S. Mill, *Three Essays On Religion*, Thoemmes Press, Bristol, 1993.

Yeni gelişmeler ve karşıt teoriler teleolojik kanıtın bütünüyle geçersiz kabul edilmesine yetmemiştir. Bazı bilim adamları, doğal seçim teorisini *ilahi amaç* kavramı içerisine katmak istemişlerdir.⁵⁵ Bu yöndeki bütün çalışmalar Sir John Herschel tarafından "*Study of Natural Philosophy*" adlı çalışmada toplanmıştır. Daha sonra James Clerk Maxwell bu çalışmaları yeniden ele almıştır. Maxwell'e göre evrendeki moleküller özdeştir. Buna göre, "ister Sirius ister Arctures içerisindeki söz gelimi hidrojen molekülü aynı özellikleri ortaya koyar. Evrim teorisi bu tür özellikleri açıklayamaz. Moleküller şans eseri ortaya çıkamaz ve bu özellikleri gösteremez. Öyleyse bütün sistem bir tasarımın sonucu olarak vardır ve bu nedenle ayakta kalmaktadır."⁵⁶

Yirminci yüzyıla gelindiğinde teistler, doğal seçim sürecinde dünyadaki amaçlarını gerçekleştiren sonsuz tasarımcıya yer bulabilmek için yeni yöntemler geliştirmiştir. Teleolojik kanıtın bu yeni türleri, insan ve evren yapımları arasındaki analojiye dayalı olarak değil, deneysel verilerimizin *en iyi açıklaması* anlamına gelen bir anlayıştan hareketle ortaya konulmuştur.⁵⁷ Bu kanıtlara göre akıllı bir tasarımcıyı varsayan iddialar; evrimci anlayışın, bilimsel bulguların doğal güçlerin rastlantısal işleyişi sonucunda oluştuğu yönündeki açıklanmasından daha iyi bir açıklama sunmaktadır. Kanıtın bu açıklamacı modelinin en önemli yönü, teizm lehine birikimsel bir bütünlük sağlamasıdır. Evrenin, görünüşte uzak ve ilişkisiz bileşenleri akıllı tasarıma dayanan bir amacın kanıtı olarak sunulabilir. Bu yaklaşımın en önemli örneği, geçen yüzyılın başlarında F. R. Tennat'ın çalışmalarında görülmektedir. Tennat özellikle, evrenin bilinçli varlıkların yaşamlarına olanak veren durumuna dikkat çeker. Bununla birlikte Tennat, evrenin anlaşılabilir ve akıllı yapısına ve insanın ahlaki gelişimine uygun bir yer olmasına vurgu yapmaktadır.⁵⁸ Bu yaklaşım en açık olarak Richard Swinburne'ün yakın dönem çalışmalarında da bulunmaktadır. Swinburne, Tanrı'nın varlığı için kullanılan tümdengelimci kanıtları bir kenara bırakıp tümevarımcı bir model ortaya koymuştur. Swinburne'e göre bu kanıtlardan hiç birisi tek başına Tanrı'nın varlığını göstermeye yeterli olmasa da tümü birden Tanrı varsayımının doğruluğuna güçlü bir kanıt olacaktır. Swinburne, kanıtlarını *tasdik teorisi* adı altında ortaya koymaktadır. Swinburne, p-tümevarımlı ve c-tümevarımlı kanıtlar arasında bir ayrım yapmaktadır. P-tümevarımlı, öncülleri sonucu olası yaparken, c-tümevarımlı, sonucun olasılığını onaylar ya da çıkarımı diğerlerinden daha

⁵⁵ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, Sosyal Yay. Çev. H. Vehbi Eralp, İstanbul, 1991, s. 396 vd.

⁵⁶ Carre, "Physicotheology", s. 304.

⁵⁷ Garcia, "Teleological and Design Arguments" s. 376.

⁵⁸ F. R. Tennat, "Cosmic Teleology", *Philosophy of Religion*, Edit. John Hick, Prentice-Hall, London, 1964, s. 290 vd.

olası kılar.⁵⁹ Swinburne'e göre, bu düzenin nedeni, evrenin formüle edilebilir, basit, açıkça ortaya konulabilir bilimsel yasalara olan uygunluğudur.⁶⁰ Swinburne'ün işaret ettiği nokta, bu düzenin bilimsel bir açıklamaya izin vermediğidir. Çünkü bilim, doğada işleyen çoğu genel yasanın neden var oldukları gibi işlediğini açıklayamaz. Onun için bilimsel açıklamaya tek alternatif olarak *kişisel açıklama* olabilir. Swinburne'e göre bu kaçınılmaz bir zorunluluktur.⁶¹ Evrenin anlaşılabilir oluşu, insanlara bilgilerini geliştirme ve çevrelerini değiştirme olanağı sağlar. Dünyanın anlaşılabilirliği ve bizim için güzel bir yer olması gibi özellikleri kişisel açıklama için birer kanıttır. Swinburne'ün, Tanrı'nın varlığını gösteren evrensel yapılardan yola çıkarak oluşturduğu kanıt oldukça güçlüdür. Swinburne'ün evrenin düzenliliği hakkında akıl yürütmesi bütünüyle doğalcı bakış açısına benzememektedir. O, teistik bir bakış açısıyla olayları yorumlar. Onun amacı teistik savların ya da kanıtların ortaya koyduğu olguların *olasılığını* belirlemektir.

Yakın geçmişte olasılık hesabına dayalı olarak matematiksel, bilimsel düşünceden hareketle çıkarım yöntemleri yaygınlık kazanmıştır. Teleolojik kanıtların bu türleri bilimsel keşiflerden ve ilerlemelerden alınmıştır. Davies, Eccks, Hoyle ve Jastrow'un çalışmalarından esinlenen Corey, bazı etkenlerin varlığının, birbirinden bağımsız nedenlere sahip ve büyük ölçüde çeşitlenmiş hayatı olası kılmak için zorunlu olduğunu iddia etmektedir.⁶² "Evrenin bu kadar düzenli olmasını sağlayan ince dengelerdeki en küçük bir değişiklik bile hayatı olanaksız kılacaktır. Rastlantısal, şaşırtıcı bir şans silsilesi sonucu ya da hayatı yaratan bir varlığın kasıtlı nedeni sonucu oluşan bir evrenle karşı karşıyayız." Corey'nin kanıtı şöyledir:

I. Hayatı oluşturan rastlantılar, fiziğin uzak ve nedensel olarak ilişkisiz alanlarında şans eseri ortaya çıkamaz. Hayat sadece akıllı bir tasarım yoluyla meydana gelebilir.

II. Evrenimiz bu tür rastlantılarla doludur.

III. Öyleyse evrenimiz akıllıca tasarlanmıştır.⁶³

Corey, *big bang* olgusundan gelen kanıtlarında canlı varlıkların cansız varlıklardan şans eseri aşamalı olarak çıktığını varsayan evrimci görüşe de karşı çıkarak, söz konusu yollarla anlatılamayacak evrimsel süreçteki "sıçramaları" örnek verdikten sonra teistik savların doğruluğuna dair değerlendirmelerde bulunmaktadır.⁶⁴ Benzer bir çabanın uzantısı

⁵⁹ Richard Swinburne, *The Existence of God*, s. 6 vd.

⁶⁰ Swinburne, *a.g.e.*, s. 38 vd.

⁶¹ Swinburne, *a.g.e.*, s. 38 vd., 156 vd.

⁶² Garcia, "Teleological and Design Arguments", s. 378.

⁶³ M. A. Corey, *God and the New Cosmology*, Raman & Little Field, Lanham, 1993, s. 203.

⁶⁴ Corey, *a.g.e.*, 135, 294 vd.

olarak, Willam A. Dembski, Michael J. Behe ve Stephen C. Meyer gibi bilim adamlarının çalışmalarını görmekteyiz. Bu bilim adamları, *bilinçli tasarım* kuramını savunmaktadırlar. Söz konusu tasarım savunucuları, bilimsel kanıtların bilinçli bir tasarımı işaret ettiğini ve genel kanının aksine tasarımın deneysel yollarla saptanabileceğini düşünmektedirler.⁶⁵

Genel olarak teleoloji düşüncesine dayanan düzen kavramı bir takım biçimlerde oluşturulmuş elementler grubudur. Bu düzen, birbiriyle ilişkili olan belirli yapıların sonucudur. Fakat belirli yapılar deyimi oldukça kapalıdır. Birbiriyle ilişkili karmaşık yapıların yorumu kişiden kişiye değişecektir. Bununla birlikte, söz konusu yapılardan herhangi biri gözlemlendiği zaman, genel olarak beğenme duygusu yaratıcılarına *estetik düzen* diyebiliriz. Uzay-zamansal yakınlıkta ortaya çıkanlarına da *nedensel düzen* diyebiliriz.⁶⁶ Bununla birlikte ortaya koymak istediğimiz teleolojiye dayalı düzeni “nedensel düzen”den ayırmak istersek söz konusu yapıları daha iyi incelememiz gerekecektir. Çünkü herhangi bir neden-sonuç ilişkisi teleolojik düzenin bir sonucu olarak anlaşılabilir. Söz gelimi, rüzgar hareketi tozları havaya kaldırmak için uygundur ya da göz, görüşü sağlamak için uygundur. Bu örneklerden ikincisi tasarım olarak yorumlanabilir fakat ilki için aynı şey düşünülemez. Tozların havaya uçuşması açıktır ki, genel olarak bir değeri ifade etmez. Dolayısıyla bizler, varlıklar *değerli* bir işlevi yerine getirmeye eğilimli olarak düzenlendiği zaman tasarım düşüncesine sahip oluruz. Yine de “bilinçli bir varlık tasarlamışsa yapılar düzenlidir” biçiminde bir düşünce öne sürülebilir. Fakat bu durumda, tam anlamıyla bir aklın onları tasarlamış olduğu gösterilmiş olmayabilir. Eş değer terimler olan uyum ve teleolojik düzen kavramları ise bu şekilde bir yanlışlığa neden olmaz.⁶⁷

Görüldüğü gibi kanıtın en yalın biçimi, tasarımın kısmi örnekleriyle başlamakta, akıllı bir fail tarafından bunların yaratıldığı savunularak bir sonuca ulaşılmaktadır. Bununla birlikte, bu haliyle teleolojik kanıt, teizmin Tanrı’sını sahip olduğu nitelikleri açısından kanıtlamayabilir. Bu durumda yapılması gereken şey, tasarımın kısmi örnekleri yerine, evreni bir bütün olarak ele alıp kanıtın öncüllerini buna göre ortaya koymaktır.⁶⁸ Bu düşünce teiste, bir amacın aracı olarak evrenden hareketle güçlü kanıtları elde etme olanağını sağlayabilir. Bu yöntem, söz konusu edilen ev, gemi ya da saat gibi tasarlanmış olan yapıların analogisiyle ortaya konan evrensel ürünlerin içsel işlevlerinin dışında, var olabilecek bir amacın varlığını gösterebilir. Bu

⁶⁵ Bkz. William A. Dembski ve Michael Ruse, *Debating Design From Darwin to DNA*, Cambridge University Press, 2006, s. 311-393.

⁶⁶ William P. Alston, “The Teleological Argument for the Existence of God”, *The Encyclopedia of Philosophy*, Edit. Paul Edwards, C. 8. 1967, s. 84.

⁶⁷ Alston, “The Teleological Argument for the Existence of God”, s. 84.

⁶⁸ Alston, *a.g.m.*, s. 86.

çerçevede ortaya konan sonuçların bir değeri varsa, ilahi bir tasarımcının hem varlığı hem de nitelikleri hakkında haklı yargılara ulaşma olanağı olacaktır. Fakat bu yöntem de bazı güçlüklerle karşı karşıyadır. Örneğin, teizme göre Tanrı mükemmeldir ve insanlara ahlaki kişilik gelişimi için uygun bir ortam hazırlamıştır. Bunlardan ilki söz konusu olaksa insanlar tanrısal mutlaklığı ya da mükemmelliği tam olarak anlamayabilirler. İkinci durumda ise, ahlaki kişilik gelişimi için bütün zamanlarda ve yerlerde nasıl bir uygunluğun bulunduğu kapalı kalabilir. Tennant ve Swinburne gibi felsefeciler bu gibi zorlukları aşmaya da çalışmaktadırlar.

Genel olarak teleolojik kanıtı savunanlar, birtakım ayırımlara dikkat çekmektedirler. Örneğin Swinburne, tasarım kanıtı adı altında teleoloji ve ilahi inayet kavramlarını birleştirmektedir. Swinburne'e göre kanıtlamadan anlaşılan; evrendeki düzenin biçimini belirleyen, varlıkların ihtiyaçlarını gideren ve buna benzer bütün olaylardan sorumlu bir Tanrı düşüncesinin haklı çıkarmaktır.⁶⁹ Swinburne'ün ifadelerinde yer alan düzen kavramı, tasarıma; bilinçli varlıklar kavramı ise ilahi inayet düşüncesine işaret etmektedir. Bir başka açıdan teleolojik kanıt, Tanrı'nın amaçlı eylemlerine bir sahne olarak evrenin incelemesidir. Bu durumda kanıt sadece amaç kavramıyla ilişkilendirilmiş olacaktır. Tasarım kanıtının kullanımı ise, bu açıklama ağının merkezi noktasında yer bulabilecektir. İnsan bilgisi ve gözlemleri arttıkça kanıtın içeriği de genişleyecektir. Bu anlamda teleolojik kanıtın sonu yoktur.⁷⁰ Davis'e göre kanıt, amaç ve düzenlilik kavramlarından oluşturulan bir kanıtlar bütünüdür.⁷¹ Kanıt, söz konusu iki kavramın daha ileri basamağı olarak analojik ve olasılıkçı teleolojik kanıt biçiminde ele alınabilir ve bu anlamda iki temel noktada toplanabilir: Tümdengelimci ve tümevarımcı teleolojik kanıtlar. Tümdengelimci olan, sonucun öncüllerden zorunlu olarak çıkarıldığı mantıksal bir yapı içerisinde ortaya konulur. Buna göre varsayılan şey doğru ise sonuç da doğru olacaktır. Tümevarımcı türde ise sonucun doğruluğu, öncüllerin doğruluğuna ya da yanlışlığına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yönetime göre, öncüller doğru bile olsa sonucun doğruluğu her zaman olasılıklı olacaktır.⁷²

Bir başka açıdan kanıt, a priori ve a posteriori adı altında ikiye ayrılır. A priori kanıtlar, deneyden bağımsız olarak ve mantıksal öncelik temeline dayalı değerlendirmelerdir. A posteriori kanıtlarda ise, öncüller deneyden hareketle ortaya konulmaktadır.⁷³ A posteriori kanıt da iki tür

⁶⁹ Swinburne, *The Existence of God*, s. 110 vd.

⁷⁰ Terence Penelhum, *Religion and Rationality: An Introduction to the Philosophy of Religion*, Random House, New York, 1971, s. 47.

⁷¹ Brian Davis, *An Introduction to the Philosophy of Religion*, Oxford University Press, s. 74 vd.

⁷² Patrik J. Hurley, *A Concise Introduction to Logic*, Wards worth, Belmont, California, 1988, s. 33 vd.

⁷³ Mark Owen Webb, "Perfect Being Theology", *A Companion to Philosophy of Religion*, Edit. Charles Taliaferro, Paul Draper ve Philip L. Quinn, Wiley-Blackwell, 2010, s. 227 vd.

olarak ele alınabilir. Bunlardan birisi zorunlu kanıtlar öne sürerken, diğeri olasılığa dayanan kanıtlarla teizm için mantıksal temeller hazırlar. Son dönem teistlerinin üzerinde durduğu yöntem bu ikincisidir. Genel olarak yeni kanıtlar şöyle ortaya konulabilir:

1. Evren bir amaca dayanan düzenin göstergeleriyle doludur.
2. Bu amaç ve düzen, en iyi açıklama anlamında, Tanrı tasarımına dayanan hipotezle açıklanabilir.
3. O halde, Tanrı'nın var olma olasılığı daha yüksektir ve O'na inanmak inanmamaktan daha akılcıca bir davranış olacaktır.⁷⁴

Sonuç

Sıklıkla tasarım kanıtı olarak da adlandırılan Teleolojik kanıtlama yöntemi, *düzen* ve *amaç* düşüncesine dayanmaktadır. Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için geliştirilen teleolojik kanıt, özellikle on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda önem verilen bir kanıt türü olmuştur. Geleneksel teleolojik kanıtı en başarılı biçimde betimleyen Paley, insan yapımları ve doğa arasında bir analojiye başvurarak akıllı bir tasarımcı düşüncesini haklı çıkarmaya çalışmıştır. Fakat Darwin, Paley'in savunduğu biçimiyle kanıtın kısmen zayıf olduğunu göstermiştir. Evrim teorisinin etkisi fazla uzun sürmemiştir ve teleolojik kanıt yirminci yüzyılda tekrar önem kazanmaya başlamıştır. Teistler, Tanrı'nın varlığı hakkında yeni kanıtlar geliştirmişlerdir. Teleolojik kanıtın yeni türleri yalnızca insan ve evren yapımları arasındaki analojiye değil aynı zamanda deneysel verilerimizin en iyi açıklanması anlamına gelen bir kanıtlama yönteminin geliştirilmesine dayanmaktadır. Bu kanıtla göre, akıllı bir tasarımcıyı varsayan teistik hipotezler, alternatif açıklamalardan daha iyi bir açıklama sunmaktadır. Bu savlara ek olarak, tümevarımcı mantığa ve olasılığa dayalı yeni yöntem, olasılığın yüksekliğine bağlı olarak teistik hipotezlerin bilimsel açıdan doğruluğuna destek vermektedir. Bu çerçevede teleolojik kanıt, mantıksal temellere sahiptir ve bilimsel açıdan geçerli bir kanıt türü olmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- ALSTON, W. P., "The Place of the Explanation of Particular Fact in Science", *Philosophy of Science*, C. 38, 1971.

⁷⁴ Swinburne, *The Existence of God*, s.112 vd., Tennant, "Cosmic Teleology", s. 291 vd. ve John Hick, *Argument for the Existence of God*, Mcmillian, London, 1970, s. 27.

- ALSTON, William P., "The Teleological Argument for the Existence of God", *The Encyclopedia of Philosophy*, Edit. Paul Edwards, C. 8. 1967.
- AQUINAS, Thomas, "The Five Ways", *Philosophy of Religion: An Anthology*, Edit. Lois P. Pojman, Wards Worth Publishing Company, Londra, 2000.
- ARİSTOTALES, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996.
- ATAY, Hüseyin, *İslam İnanç Esasları*, A. Ü. İ. F. Yay., Ankara, 1992.
- AYDIN, Mehmet, "Allah'ın Varlığına İnanmanın Aklılığı", *İslami Araştırmalar*, sayı: 11, Ekim 1986.
- AYDIN, Mehmet, *Din Felsefesi*, İ. İ. F. V. Yay., İzmir, 2002.
- AYDIN, Mehmet, *Kan'ı'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı Ahlak İlişkisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991.
- BEHE, Michael J., *Darwin's Black Box*, Free Press, New York, Londra, Toronto, Sydney, 2006.
- BERTOCCI, Peter Anthony, *Introduction to the Philosophy of Religion*, Prentice Hall, New York., 1956.
- BURTT, Edwin A., *The Metaphysical Foundations of Modern Physical Science: A Historical and Critical Essay*, 2nd Editions, London, 1932.
- CARRE, Meyrick H., "Physicotheology" *The Encyclopedia of Philosophy*, Edit. Paul Edwards, C. 6, The Macmillian Company & The Free Press, New York, 1967.
- CICERO, Marcus Tullius, *De Natura Deorum Academia*, Çev. H. Rackham, Harvard Univesity Press, 2000.
- COHEN, Bernard, *Isaac Newton's Papers and Letters on Natural Philosophy*, Harvard University Press, Cambridge, 1958.
- COREY, M. A., *God and the New Cosmology*, Raman & Little Field, Lanham, 1993.
- DARWIN, Charles, *Origin of Species*, Edit. J. M. Burrow, Penguin Books, Harmondsworth, 1968.
- DAVIS, Brian, *An Introduction to the Philosophy of Religion*, Oxford University Press.
- DEMBSKI William A. ve RUSE, Michael, *Debating Design From Darwin to DNA*, Cambridge University Press, 2006.
- EVANS, C. Stephen, "Kierkegaard and Plantinga on Belief in God Subjectivity as the Ground of Properly Basic Religious Beliefs", *Faith and Philosophy*, C. 5, no. 1 Ocak, 1988.
- FLEW, Anthony ve Varghese, Roy Abraham, *There is a God*, Harper Collins e-Books, 2007.
- FLEW, Anthony, *God and Philosophy*, Hutchinson, London, 1996.
- GARCIA, Laura L., "Teleological and Design Arguments", *A Companion to Philosophy of Religion*, Edit. Charles Toliaferro, Paul Draper ve Philip L. Quinn, Wiley-Blackwell, 2010.

- GOULD, S. J., "Genesis and Geology", *Science and Creationism*, der. A. Mantagu, Oxford University Press, New York, 1984.
- GUTHRIE, W. K. C., *A History of Greek Philosophy*, Cambridge University Press, C. v., 1996.
- HEMPEL, Carl, "Explanation and Prediction by Covering Laws", *Philosophy of Science*, Edit. William L. Reese, C. 1, London, 1961-1962.
- HEYWOOD, John, *Tillich*, Continuum, New York ve Londra, 2000.
- HICK, John, *Argument for the Existence of God*, Mcmillian, London, 1970.
- HICK, John, *Philosophy of Religion*, Prentice-Hall, New Jersey, 1990.
- HURLBURT, Robert H., *Hume, Newton and The Design of Argument*, Revised Edition, Lincoln & London.
- HURLEY, Patrik J., *A Concise Introduction to Logic*, Wards worth, Belmont, California, 1988.
- İBN RÜŞD, *Kitabu'l Keşf an Minhaci'l-Edille*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergah yay., 1985.
- JOHNSON, Philip E., *Evrin Duruşması*, Çev. Orhan Düz, Gelenek Yay., İstanbul, 2003.
- KANT, Immanuel, *Arı Usun Eleştirisi*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yay., İstanbul, 1993.
- LEIBNIZ, V.G.W., *Metafizik Üzerine Konuşma*, Çev. Afşar Timuçin, Cumhuriyet Dünya Klasikleri, 1999.
- LEIBNIZ, V.G.W., *Monadoloji*, Çev. Suat K. Yetkin, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.
- MEYER, Stephen C., "Fizik ve Biyolojide Kasarım Kanıtları", *Tasarım*, Michael J. Behe, William A. Dembski, Stephen C. Meyer, Çev. Orhan Düz, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004.
- MILL, J. S., *Three Essays On Religion*, Thoemmes Press, Bristol, 1993.
- MILLER, Kenneth R., *Findings Darwin's God*, Herper Collins, New York, 1999.
- NEWTON, Isaac, *Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri ve Optik (Seçmeler)*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yay., İstanbul, 1998.
- PALEY, William, "The Watch and The Watchmaker", *Philosophy of Religion*, Edit. Lois P. Pojman, Wards Worth Publishing Company, New York, 2003.
- PENELHUM, Terence, *Religion and Rationality: An Introduction to the Philosophy of Religion*, Random House, New York, 1971.
- POPPER, Karl, *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*, Çev. İlknur Aka, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003.
- POSSMORE, John, "Robert Boyle", *The Encyclopedia of Philosophy*, Edit. Paul EDWARDS, C. 1, The Mcmillian Company & The Free Press, New York, 1967.
- QUINE, W. V. ve Ullian, J. S., *The Web of Belief*, Random House, 2. Baskı, New York, 1978.

- RANDALL, Herman John Jr., "The Ontology of Paul Tillich", *The Theology Of Paul Tillich*, Edit. Charles W. Kegley & Robert W. Bretall, The Macmillan Company, New York, 1952.
- RUSE, Michael, *Darwinizm Defended: A Guide to the Evolution Controversies*, Addison-Wesley, London, 1982.
- SWENSON, David F., *Something About Kierkegaard*, Edit. Lillian M. Swenson, Reprints of Scholarly Excellence, Minneapolis, 2003.
- SWINBURNE, Richard, *The Coherence of Theism*, Oxford University Press, Oxford, 1993.
- SWINBURNE, Richard, *The Existence of God*, Clarendon Press, Oxford, 2004.
- TENNAT, F. R., "Cosmic Teleology", *Philosophy of Religion*, Edit. John Hick, Prentice-Hall, Londra, 1964.
- ÜLKEN, Hilmi Z., *Genel Felsefe Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, CV III, Ankara, 1972.
- WEBB, Mark Owen, "Perfect Being Theology", *A Companion to Philosophy of Religion*, Edit. Charles Taliaferro, Paul Draper ve Philip L. Quinn, Wiley-Blackwell, 2010.
- WEBER, Alfred, *Felsefe Tarihi*, Sosyal Yay. Çev. H. Vehbi Eralp, İstanbul, 1991.
- YU, Jiyuan-BUNNİN, Nicholas, *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy*, Blackwell Publishing, Amerika, Oxford ve Avustralya, 2000.